

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ЁЗМА МАНБАЛАРИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7699411>

ELSEVIER

Эгамбердиев Ботир Ҳамзаевич

Термиз давлат педагогика институти

Тарих факультети

Тарих ва уни ўқитиш методикаси

кафедраси ўқитувчиси

Abstract: Ушбу мақола, Марказий Осий минтақасининг Темурийлар даври ёзма манбалари ва уларда келтирилган маълумотлар асосида ҳолис ёритиб беришга бағишланган.

Keywords: Марказий Осий минтақаси, Шарқшунослик, Темурийлар даври ёзма манбалари, Шарафуддин Али Яздий, "Тарихи арбаъ улус", "Мағлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн", Муҳаммад Ҳайдарнинг "Тарихи Рашидий", Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Буюк Ипак йўли, Ҳофизи Абру "География" ..

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 03-03-2023

Accepted: 04-03-2023

Published: 22-03-2023

КИРИШ

Дунёда шарқшуносликка оид тадқиқотларда аждодларимизнинг турли фан соҳаларига бағишлаб ёзилган асарлари алоҳида илмий аҳамиятга эга. Мазкур ёзма ёдгорликлар минтақанинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ўтмиши билан бирга, унинг табиати, ер-сув захиралари ҳамда фойдали қазилмалари, қишлоқ хўжалиги тарихини ўрганишда бирламчи манба вазифасини бажаради. Қўлёзма манбаларни тадқиқ этиш Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий тарихи билан бирга иқлими, этник таркиби ва жой номларини ўрганишда янги илмий натижалар бериши шубҳасиз.¹⁴

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида" ги фармони¹⁵ ҳамда 2017 йил 24 майдаги

ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори¹⁶ шунингдек, ушбу соҳага оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур мақоланинг бугунги кунда долзарблигига хизмат қилади.

УСУЛЛАР

¹⁴ Буриев Аманулла. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осий тарихий географияси. илмий маъруза шаклидаги тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси. тошкент – 2019.

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида" ги фармони // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 8 февраль, №28 (6722). – Б.1.

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида" ги қарори // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 25 май, №103 (6797). – Б.1.

Мақолада умумий қабул қилинган методлар-холислик, қиёсий-мантикий таҳлил, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асосида Марказий Осиё минтақасининг Темурийлар даври ёзма манбалари ва уларда келтирилган маълумотлар келтириб ўтилади.

НАТИЖАЛАР

Илмий изланишларда Марказий Осиё минтақаси бўйича (Н.Э.Каримова, С.Муроди, К.Нолле-Карими, А.М.Маликов)¹⁷, савдо йўллари йўналишлари ва тарихи (Ю.Ф.Буряков, Н.Э.Каримова, О.Бўриев, А.Колганов, Ў.М.Мавлонов, А.Ходжаев)¹⁸, давлат ва маъмурий бошқарув тизими (Ж.Вудс, И.Ака, Х.Алан ва бошқ.), тарихий топонимия (Х.Ҳасанов, С.Қораев, Т.Нафасов, А.Муҳаммаджонов, А.Г.Малявкин, Х.А.Бўриева, О.Бўриев), аҳоли масканларининг локализация масалалари (Ю.Ф.Буряков, А.М.Беленицкий ва б., Ш.С.Камолиддинов), маълум бир муаммо бўйича ёзилган ишлар (А.Муҳаммаджонов, С.Азимжонова, Н.Д.Ходжаева), ёзма манбаларни илмий муомалага киритиш ва уларнинг тарихшунослиги масалалари (А.Аҳмедов, Ш.С.Камолиддинов, А.Ўринбоев, О.Бўриев, Н.Иброҳимов, П.Г.Булгаков, Б.Аҳмедов, Д.Ю.Юсупова, А.Хўжаев, С.Ғуломов), айрим ўртаосиёлик олимлар илмий меросини оммалаштириш (Х.Ҳасанов, Б.Аҳмедов, О.Бўриев), Марказий Осиё халқлари этник тарихини ёритиш (К.Шониёзов, А.Айтбаев, О.Бўриев, К.Ш.Шониёзов, А.Аскарров) каби йўналишларда олимлар илмий ишлар олиб борилган.

Темурийлар даври ёзма манбаларига таяниб ўрганиш фанда XIX аср иккинчи ярмидан бошлангани маълум ва улар ушбу муаммонинг айрим кирраларига дахлдор. В.В.Бартольд тадқиқотларида Марказий Осиёнинг сувлари, вилоятлари, шаҳарлари, хўжалиги, этник ҳолати, тарихий обидалари, айниқса Амударёнинг XIV-XV асрларда Каспий денгизига қуйилгани ва Орол денгизининг ҳолати¹⁹, унинг “Ислон энциклопедияси” да чоп қилган мақолаларида Марказий Осиёнинг сувлари (Амударё, Орол денгизи, Балхаш, Сирдарё, Иртиш, Иссыккўл, Или, Чағонруд), вилоятлари (Бадахшон, Бодғис, Фарғона, Туркистон, Тўхористон, Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуттал, Қоратегин, Манғишлоқ, Тибет), аҳоли масканлари (Оқсарой, Ахсикат, Андижон, Банокат, Бухоро, Гурганж, Қарши, Кеш, Кошғар, Кот, Тошкент,

¹⁷ Каримова Н.Э. Чэн Чэнг манбаларида Марказий Осиё шаҳарлари // Шарқшунослик. – Тошкент: Фан, 2002, №11. – Б.66-73; Муроди С. Қабул в исторических источниках. Автореф. дис. канд ист. наук. – ушанбе, 2002; Nolle-Karimi Ch. The Pearl in its Midst: Herat and the Mapping of Khorasan from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries. – Wien, 2014; Маликов А.М. История Самарканда (с древних времен до середины XIV века). – Ташкент: Paradigma, 2017. – 336 с. ва б.

¹⁸ Буряков Ю.Ф. Торговые пути и их роль в урбанизации бассейна Яксарта // На среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. – Ташкент: Фан, 1990. – С.106-116; Каримова Н.Э. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV-XVII вв. (по материалам китайских источников). – Ташкент, 2005. – 186 с.

¹⁹ Бартольд В.В. Хафиз-и Аbru и его сочинения. Сочинения, т. VIII. – М., 1973. – С.74-97; Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Сочинения, т. II, ч. 1. – М., 1963. – С.21-106.

Чимкент, Термиз, Турфон), этник ҳолати (дуғлат, қипчоқ, манғит, тожик, туркман) ёритилган. Амир Темур салтанати тарихига оид манбалардан Ғиёсиддин Алининг “Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон” (“Ҳиндистон муҳорабаси кундалиги”) да Афғонистоннинг шарқий (Кофиристон) қисмининг табиати, савдо йўллари, сувлари, аҳоли масканлари тўғрисида маълумот акс этган. Амир Темурнинг ҳаётлигида, бевосита унинг топшириғи билан ёзилган Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” ва Ҳофизи Абрунинг мазкур асарга ёзган иловаси - “Зайли Зафарномаи Шомий”да, шунингдек, ушбу тарихчининг Амир Темур ва Мирзо Шоҳрух салтанати тарихини (1427 йилгача) ўз ичига олган “Зубдатат-таворихи Бойсунғурий” (826-830/1423-1427 йилларда ёзилган) ва Шарафуддин Али Яздий томонидан Амир Темур салтанати тарихига бағишланган энг мукамал тарихий асар саналмиш “Зафарнома”да (822 /1419-828/1424-1425 йилларда ёзилган) тарихий воқеалар баёнида Марказий Осиёнинг маъмурий-худудий ва аҳолининг этник-худудий ҳолатлари, табиий география ва хўжалик географияси, ҳарбий юришлар йўналишлари, давлатлараро элчилик ва савдо алоқалари, савдо йўллари, бунёдкорлик ишлари ҳақида маълумотлар ўрин олган. Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома”сининг “Муқаддима” қисмида Марказий Осиёнинг Чигатой улуси таркибидаги маъмурий-худудий ҳолати ҳам берилган. Муиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ат-таворих” (816/1413 йили ёзилган) асарида Чигатой улуси ва Амир Темур салтанати тарихи баёнидан Марказий Осиё тарихий географиясига тегишли айрим маълумотлар (маъмурий-худудий бўлиниш, топонимия) олиш мумкин. Темурийлар тарихига оид манбаларда Марказий Осиёнинг XV асрдаги географиясига тегишли маълумотлар мавжуд. Улар Ҳофизи Абрунинг “Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий” (1427 йилгача), араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг Амир Темурга бағишланган “Ажойиб ал-мақдур фи-тарихи Таймур” (“Темур тарихида тақдир ажойиботлари”, 1436 йили ёзилган), Фасих Аҳмад ибн Хавофийнинг “Мужмали Фасихий” (1441 йилда ёзилган), Мирзо Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус”, Абдураззоқ Самарқандийнинг Марказий Осиёнинг 1430-1470 йиллар оралиғидаги тарихи ўрин олган “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” (872-875/1467-1470 йилларда ёзилган)²⁰, Муиниддин Исфизорийнинг Ҳирот шаҳрининг 875/1470-1471 йилгача тарихи ва топографияси акс этган “Равзат ул-жанноти фий авсофи мадинати Ҳирот”, Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонднинг “Равзат ас-сафо” (умумий тарихга оид асар, етти жилддан иборат, олтинчи ва еттинчи жилдларда Амир Темур ва Темурийлар салтанати тарихи берилган, 1467 йилдан то 1523 йилгача воқеалар тарихчининг набираси Хондамир томонидан ёзилган), Мирзо

²⁰ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн. II жилд 3 қисм. – Б.634-640.

Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” (952/1546 йили ёзиб тугалланган, Марказий Осиёнинг XV-XVI аср биринчи чораги тарихи анча мукамал) асарларида қайд этилган. Мазкур манбаларда Марказий Осиёнинг маъмурий-худудий ҳолати (йирик маъмурий бўлинишлар: Мовароуннаҳр, Хуросон, ҳозирги Афғонистон ҳудуди, Бадахшон, Мўғулистон, Дашти Қипчоқ; кичик маъмурий бўлинишлар: суюрғоллар; Шоҳрух, Улуғбек, Абусаид, Абулқосим Бобур, Султон Ҳусайн, Султон Аҳмад ҳукмдорликларидаги маъмурий-худудий ўзгаришлар), аҳолининг этник-худудий ҳолати (туркманлар, барлослар, қавчинлар, арлотлар, қозоқ-ўзбеклар, тожиклар, никударийлар, ҳазораларнинг яшаш жойлари; аҳоли миграцияси ва ҳ.к.), табиати (рельеф, иқлим, сувлар, дарё кечувлари, овчилик ва ов ҳудудлари), хўжалиги (шаҳарлар, кўрғонлар, шаҳарлар топографияси, ободончилик ишлари ва ҳ.к.) Темурийлар давлатининг халқаро алоқалари географияси (элчиликлар), зиёратгоҳлар, жой номлари бўйича маълумотлар бор.

Руи Гонсалес де Клавихо. “Самарқандга, Амир Темур саройига саёҳат кундалиги”. Клавихо Кастилия (ҳозирги Испания)дан Амир Темур давлатига Самарқандга элчи бўлиб келган (1403-1406 йиллар) ва кўрган-кечирганларини кундалик тарзида ёзиб қолдирган. Унда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг тарихий географияси - савдо йўллари, рельефи, сувлари, аҳоли масканлари, шаҳарлари (айниқса Кеш ва Самарқанд топографияси), деҳқончилик, боғдорчилик (шу жумладан, Самарқанд атрофидаги боғлар тафсилоти), Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдаги бунёдкорлик ишлари муфассал ёритилган.

Ҳофизи Аbru. “География”. Асарда Марказий Осиё тарихий географиясига оид маълумотлар - Мовароуннаҳрнинг географик тавсифи, иқлими, хусусан, Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёси, Орол ва Каспий денгизлари (Амударёнинг Каспий денгизига қуйилиши), йирик шаҳарлари (Самарқанд, Бухоро, Хўжанд, Термиз, Кеш, Қарши), Хуросоннинг географик тавсифи (вилоятлар, булуклар, шаҳарлар, қишлоқлар, сув тармоқлари, экинзорлар), соҳибқирон Амир Темур ва Мирзо Шоҳрух ҳукмдорликлари чоғида қилинган бунёдкорлик ишлари, Темурийлар давлатининг Хитой билан элчилик муносабатлари ҳақида муҳим маълумотлар қайд этилган.

Ғиёсиддин Наққош. “Хитой сафари кундалиги” (1419-1422 йилларда ёзилган). Темурийлар давлати ҳукмдори Мирзо Шоҳрух салтанатида Темурийлар давлати билан Хитой ўртасида Амир Темур томонидан қайта тикланган қадимги Буюк Ипак йўли орқали савдо ва элчилик алоқалари ривож тарихидан сўзловчи манба.

Хитой императорининг таклифи билан Темурийлар давлатидан катта элчилар гуруҳи 1419-1422 йилларда Хитойга бориб келади. Ушбу сафарда Бойсунғур Мирзонинг элчиси сифатида қатнашган Ғиёсиддин Наққош мазкур шаҳзоданинг топшириғи билан барча кўрган-кечирганларини ёзиб борган ва мазкур “Кундалик” Ҳофиз Абрунинг “Зубдат ат-тавориҳи Бойсунғурий” асарида берилган шаклда бизгача етиб келган. Ғиёсиддин Наққош “Кундалиги”да Буюк Ипак йўлининг Марказий Осиё орқали ўтган тармоқлари, унда жойлашган шаҳарлар, манзиллар, карвон йўллари ўтган жойларнинг ер юзаси, иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, хўжалиги, аҳолиси қабилар ҳақида маълумотлар ўрин олган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мемуар услубида ёзилган “Бобурнома” асари асосан, муалифнинг ўз кўрган-кечирганлари баёнидан иборат ва мазмун жиҳатдан иккита мавзу - тарихий ва географик мавзуларни ўз ичига олади. Марказий Осиё тарихи бўйича маълумотлар асарнинг бошланиш қисмида (Мовароуннаҳр 899/1493 - 909/1503-1504 йиллар тарихи баёнида қисқача, 903/1497-1498 йил, яъни Бобур Самарқандда бўлган пайт воқеалари баёнида бир мунча муфассал, сўнгра то 914/1508-1509 йилгача ҳозирги Афғонистон ҳудуди) баён қилинган. Асарнинг охириги қисмида, аниқроғи 925/1519-1520 - 936/1529 йиллар кечмишларида эса Ҳиндистон тарихи (бевосита 932/1525 йил воқеаларида Ҳиндистоннинг тарихий географияси) берилган.²¹

МУНОЗАРА

Марказий Осиё минтақаси Темурийлар даври ёзма манбалари асосида ўрганиш фанда XIX аср иккинчи ярмидан бошланган (шаҳарлар топографияси, савдо йўллари тарихи, тарихий топонимия, аҳоли масканлари локализацияси, этник тарих ва ҳ.к.) ва мавжуд изланишларда муаммонинг айрим қирралари ёритилган. Тадқиқотчилар археологик материаллар ва араб, форс, туркий, хитой тилларда ёзилган ёзма манбалар маълумотларига таянганлар. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиёнинг Чиғатой улуси, Амир Темур ва Темурийлар давлати давларидаги маъмурий - ҳудудий ҳолати ҳақида маълумотлар мавжуд. Амир Темур давлатининг ташкил топиши билан жаҳон сиёсий картасида янги маъмурий-ҳудудий ўзгаришлар юзага келди. Соҳибқирон ўз салтанати маъмурий бошқарувида марказий ҳокимиятга бўйсунувчи суюрғол тизимига асосланди, уларни идора қилишни ўғиллари, неваралари, машхур саркардаларига белгилаб берди. Ёзма манбаларда Марказий Осиёнинг XIV-XV асрлар табиатидаги иқлим, сувлар, ўсимлик, ҳайвонот олами ҳақида ёзилганлар ўз даври учун хос ва ҳозирги вақтдаги экологик муаммоларни ҳал қилишда маълум аҳамиятга эга. Халқ хўжалигида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилди:

²¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома (2002). – Б.109.

шаҳарсозлик ривожланди, янги суғориш тармоқлари, экин майдонлари, боғлар барпо этилди, янги навлар яратилди; Амир Темур ва унинг авлодлари бунёдкор сулола сифатида тарихда қолди. Темурийлар даври манбаларида қайд этилган жой номлари XIV аср иккинчи ярми - XV асрга тегишли ва уларга асосланиб Марказий Осиёнинг бир ярим асрлик топонимик ҳолатини таҳлил қилиш мумкин. Марказий Осиё бўйича қайд этилган табиий объектлар - денгизлар, кўллар дарёлар, кечув (гузар)лар, тўғонлар, кўприклар, коризлар, тоғлар, доvonлар, даралар, тепаликлар, дашт, яйлов, чўл, мавзе, жулга, йўл номларини ва маъмурий-худудий ҳолат ва хўжалик фаолияти билан боғлиқ топонимлар - вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, кўрғонлар, қасабалар, кичик аҳоли масканлари, боғлар, экинзорлар номларини ўз ичига олади. Улар сон жиҳатдан худудий фарқ қилади; Ҳофизи Абру “География”си ва Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн” асарларида Хуросон бўйича, “Бобурнома” да ҳозирги Афғонистон худуди, Мирза Ҳайдарнинг “Тарихий Рашидий” асарида Марказий Осиёнинг шарқий худудларига оид жой номлари кўпроқ. Манбаларда келтирилган жой номларига асосланиб, топонимларнинг умумий сони ва турлари, битта жойнинг турлича номланиши, вақт кўламида топонимларнинг сақлангани ва ҳозирги давргача етиб келгани ёки тўла ўзгариши ёки қисман ўзгариши, жой номлари этимологияси кабилар ҳақида маълумот олиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Буриев Аманулла. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. илмий маъруза шаклидаги тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси. тошкент – 2019.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 8 февраль, №28 (6722). – Б.1.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // «Халқ сўзи» газетаси, 2017 й. 25 май, №103 (6797). – Б.1.
4. Каримова Н.Э. Чэн Чэнг манбаларида Марказий Осиё шаҳарлари // Шарқшунослик. – Тошкент: Фан, 2002, №11. – Б.66-73; Муроди С. Кабул в исторических источниках. Автореф. дис. канд ист. наук. – ушанбе, 2002;
5. Nolle-Karimi Ch. The Pearl in its Midst: Herat and the Mapping of Khorasan from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries. – Wien, 2014; Маликов

А.М. История Самарканда (с древних времен до середины XIV века). – Ташкент: Paradigma, 2017. – 336 с. ва б.

6. Буряков Ю.Ф. Торговые пути и их роль в урбанизации бассейна Яксарта // На среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. – Ташкент: Фан, 1990. – С.106-116; Каримова Н.Э. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV-XVII вв. (по материалам китайских источников). – Ташкент, 2005. – 186 с.

7. Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения. Сочинения, т. VIII. – М., 1973. – С.74-97; Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. Сочинения, т. II, ч.1. – М., 1963. – С.21-106.

8. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн. II жилд 3 қисм. – Б.634-640.

9. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома (2002). – Б.109.